

Monenmoista metateoriaa monenlaiseen makuun

MARKUS HAMUNEN, TOMMI NIEMINEN, TAPANI KELOMÄKI ja HANNELE DUFVA (toim.). *Käänteitä ja käsitteitä: näkökulmia kielitieteelliseen keskusteluun*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 1454. Suomalaisen kirjallisuuden Seura, Helsinki 2019. 361 s.

Metateoria on nimensä mukaisesti metatiedettä eli tieteenfilosofiaa. Sen tutkimuskohteena on tiede ja tieteen tekeminen, ja sen tavoitteena on tieteellisen tutkimuksen laadun parantaminen ja itseymmärryksen lisääminen. Jokaista tieteenalaa voidaan tarkastella metateoreettisesta näkökulmasta, jolloin puhutaan esimerkiksi sosiologian tai biologian filosofiasta tai metateoriasta. Täten kielitieteen metateoria on kielentutkimuksen tieteenfilosofiaa. Sen tutkimuskohteena ei ole ensisijaisesti kieli vaan se, miten kieltä tutkitaan. Jokaista kielitieteen alaan kuuluvaa tiedettä voidaan tarkastella metateoreettisesta näkökulmasta. Täten voidaan puhua esimerkiksi sosiolingvistiikan (esim. Piippo 2012) tai kielitypologian (esim. Itkonen 2002) metateoriasta tai filosofiasta. Lähempään tarkasteluun voidaan myös ottaa jokin kieltä tai jotakin kielenilmiötä tarkasteleva teoria (esim. Derwing 1973) – metateoriaa kutsutaankin toisinaan teorian tai teorioiden teoriaksi. Vaihtoehtoisesti metateoreettisia kysymyksiä voidaan tarkastella tieteenalojen läpi leikkaavien teemojen tai aihepiirien kautta, keskittymällä esimerkiksi selittämiseen (kielitieteessä esim. Määttä 1994; tieteenfilosofiassa laajemmin esim. Pitt toim. 1988).

Käänteitä ja käsitteitä -teoksessa metateoreettisia kysymyksiä lähestytään nimensä mukaisesti tieteellisten käänteiden ja käsitteiden kautta. Kymmenestä artikkelista ja johdannosta koostuvassa teoksessa tarkastellaan montaa eri aihetta, mm. kielenoppimista, viittomakieltä ja konstruktiokielioppia. Teoksen viisi ensimmäistä artikkelia on yhdistetty Käänteitä-jakson alle ja viisi viimeistä Käsitteitä-jakson alle. Teoksen aloittaa Markus Hamusen taidokkaasti nimetty

johdanto-osuus, jossa teoksen nimi perustellaan: käänteet liittyvät tieteenalan makrorakenteen kehittymiseen, käsitteet puolestaan mikrorakenteen. Samalla esitellään teoksen tavoitteet: osoittaa metatason tutkimus tieteenalan kohtaamispaikkana, tavoitella systemaattista kokonaiskuvaa kielentutkimuksesta ja nostaa esiin metateoreettinen tutkimus luonnollisena osana kielitiedettä.

Käänteitä-jakson ensimmäinen artikkeli on Tapani Kelomäen valaiseva kirjoitus tieteellisistä käänteistä. Kelomäki erottaa toisistaan aidon kääntein (historiallis-vertailevan kielitieteen synty) ja aidon, mutta retorisen kääntein (transformaatioteoria Suomessa). Jälkimmäistä leimaa Kelomäen mukaan vanhan paradigman (nuorgrammaattinen äännehistoria) kaatamiseen tähdännyt retoriikka. Kelomäen mukaan menneisyydestä tapahtuneista käänteistä vallitseekin suhteellinen yksimielisyys, mutta nykyisyydessä tai lähimenneisyydessä tapahtuneisiin käänteisiin voi liittyä tarkoitushakuisuutta tai toiveajattelua. Yksi jälkimmäiseen liittyvä piirre onkin se, että käänteistä puhuvat lähinnä käännyttäiset. Tähän voinee liittää myös Hamusen artikkelissaan mainitseman tietoisin kääntämisen (s. 17). Kyse on halusta erottautua ja luoda uutta. Kelomäen mukaan käänteissä onkin kyse tieteenalan määrittelystä ja siitä, kenellä on riittävästi määrittelyvaltaa ja uskottavuutta.

Jakson toinen artikkeli on Hannele Dufvan kirjoitus kielten oppimisen teoretisointiin liittyvistä käänteistä. Dufva aloittaa preskriptiivisestä traditiosta, jossa oppimisen tavoitteena pidettiin ”hyvän” tai standardikielen omaksumista. Preskriptiivistä traditiota seurasi deskriptiivinen käänne: kieli nähtiin rakenteiden järjestelmänä ja oppimisen tavoitteena oli eri kielentasojen yksiköiden käytön hallinta, jota tavoiteltiin behaviourismin mallin mukaisilla systemaattisilla opetusmetodeilla (esim. toisto). Deskriptiivistä käännettä seurasi mentaalinen käänne: oppiminen nähtiin kieliopin rakentamisena ja sisäistämisenä. Mentaalista käännettä seurasi puolestaan sosiaalinen käänne, jossa oppiminen nähdään toimintana. Lopuksi Dufva vielä pohtii seuraavan kääntein mahdollisuuksia ja nostaa esiin mm. venäläisen perinteen.

Jakson kolmas artikkeli on Tommi Kurjen ja Liisa Mustanojan katsaus fennistisen variaatiotutkimuksen käänteisiin. Kirjoittajat jakavat fennistisen murteen tutkimuksen alun karkeasti ahlqvistilaiseen (1860–70-luvut) ja nuorgrammaattisuusvaikutteiseen setäläläiseen murteen tutkimukseen (1880-luvulta eteenpäin). Molemmissa keskityttiin tarkastelemaan alueellista vaihtelua ja alueellisia eroja; tutkimuksen tavoitteena oli tavoittaa ja dokumentoida aidot ja puhtaat murteet ennen niiden muuttumista. 1970-luvulla Suomeen rantautunut sosiolingvistiikka monipuolisti tutkimusnäkökulmia sosiaalisten rakenteiden suuntaan. 1980-luvulta lähtien puhutun kielen tutkimukseen on puolestaan vaikuttanut keskustelututkimus. 2000-luvulla puhuttua kieltä on tutkittu myös kansanlingvivistisestä näkökulmasta. Artikkelin lopuksi kirjoittajat nostavat esiin Eckertin (esim. 2012) mallin variaatiotutkimuksen kolmesta aallosta ja mm. esittävät, että aaltojen järjestyslukuja ei tule tulkita vinoutuneesti siten, että aallon järjestysluku viittaisi aallon relevanttuteen tai tärkeyteen.

Mika Lähtenmäen artikkeli käsittelee neuvostokielitieteen sosiaalista käännettä 1920- ja 30-luvuilla. Lähtenmäen mukaan tälle käänteelle voidaan osoittaa sekä tieteensisäinen motivaatio (Saussuresta kumpuava ajatus kielestä sosiaalisena ilmiönä) että tieteenulkoinen motivaatio (yritys marxilaistaa eri tieteenalat). Jälkimmäiseen liittyi edellytys suhtautua kriittisesti kapitalistiseen länsimaiseen kielentutkimukseen. Käytännössä tämä tarkoitti kielentutkimuksessa käytettyjen käsitteiden ja kielen ontologian uudelleenmäärittelyä siten, että kielitiede määriteltiin yhteiskunnallista ilmiötä tutkivaksi tieteenalaksi. Lähtenmäen mukaan tieteen ideologisen oikeaoppisuuden vaatimus vaikutti mm. siihen, miten Saussuren ja Sapirin ajatukset otettiin vastaan. Vielä 1920-luvun loppupuolella suhtautuminen Saussuren ja Sapirin näkemyksiin oli

suhteellisen positiivista ja monia Saussuren esittämiä näkemyksiä pidettiin jo ennestään tuttuina Courtenayn kirjoituksista. Muutamaa vuotta myöhemmin Saussuren ajatusten katsottiin edustavan porvarillista kielitiedettä, kun taas Sapirin *Language*-teoksen käännökseen sisällytettiin kriittinen esipuhe.

Jakson päättää Tommi Niemisen artikkeli merkityksestä. Kirjoituksessaan Nieminen tarkastelee kolmea eri tapaa kuvata kielellistä merkitystä Peircen merkkiteorian näkökulmasta. Nämä kolme tapaa ovat merkitys oliona, merkitys totuusehtona ja merkitys käyttönä. Niemisen mukaan tapa kuvata merkitys oliona on ongelmallinen, sillä se hämärtää merkityksen luonnetta merkkitoiminnan dynaamisena ilmiönä ja johtaa näkemykseen, jossa kommunikaatio nähdään ajatusten siirtämisenä puhujan aivoista kuulijan aivoihin (telementaatioharha, ks. esim. Harris 1990: 26–29). Tapaa kuvata merkitys totuusehtona Nieminen pitää ajoittain hyödyllisenä ja mielenkiintoisena, mutta ei näe sitä riittävänä semantiikan perustana, sillä totuusehdot voidaan liittää ainoastaan propositioihin. Nieminen päätyy artikkelissaan puolustamaan tapaa kuvata merkitys käyttönä, mutta kritisoi sen mekanistista tulkintaa ja pyrkii kehittämään näkemystä Peircen merkkiteorian kautta. Niemisen kehittämissä mallissa merkitys on dynaaminen prosessi, jossa merkistä tulee merkki ainoastaan semioosin eli merkkitulkin kautta.

Käsitteitä-jakson ensimmäinen artikkeli on Tommi Jantusen kirjoitus viittomakielestä, jossa Jantunen esittää viittomalle aikaisempaa pidempää määritelmää. Nykykäsityksen mukaan viittoma on lyhyt käden liikejakso, jota reunustavat merkityksettöminä pidetyt siirtymäjaksot. Tämä käsitys on Jantusen mukaan ongelmallinen kolmesta syystä. Ensin äidinkielisten viittojien kielitajun mukaan lyhyt viittoma on epätäydellinen eli siitä puuttuu jotain, mutta siirtymien liittäminen osaksi viittomaa muuttaa tätä arviota. Toiseksi viittojat usein osaavat jo siirtymäjaksosten perusteella tunnistaa, minkä viittoman toinen viittoja aikoo tuottaa. Kolmanneksi viittojat kykenevät ymmärtämään viittomista, joka on keinotekoisesti editoitu kokoon pelkistä siirtymistä. Jantunen ehdottaa, että viittoma uudelleenmääriteltäisiin siten, että myös siirtymäjaksot otettaisiin mukaan viittoman määritelmään. Viittoman uudelleenmäärittelyn seurauksena viittomakielessä olisi tilaa esimerkiksi affiksaatiolle, jota ei perinteisen käsityksen mukaan viittomakielessä juurikaan ole.

Jaakko Leinon artikkeli käsittelee konstruktiokieliopin keskeistä käsitettä konstruktiota. Leino erottaa toisistaan kaksi kilpailevaa näkemystä: sanat ja konstruktiot ja sanat konstruktioina. Edellisen näkemyksen mukaan kielijärjestelmä koostuu leksikosta ja kieliopista, joka puolestaan koostuu konstruktioista: konstruktiot nähdään lauseiden malleina, jotka täytetään sanoilla. Jälkimmäisen näkemyksen mukaan leksikon ja kieliopin välillä ei ole selvää rajaa vaan kyse on jatkumosta; myös sanat ovat siis konstruktiota. Leinon mukaan jälkimmäinen kanta on konstruktiokieliopin piirissä alkuperäisempi ja hallitseva, vaikka aiheesta ei olekaan yksimielisyyttä. Leino näkee sanat konstruktiolina -näkemyksen haastavan perinteistä tulkintaa kielen rakenteesta, jossa sanat on nähty rakenne-elementteinä ja kielioppi niiden järjestäjänä.

Jakson kolmas artikkeli on Michael O'Dellin kirjoitus fonologisista yksiköistä ja kielen metaforista. O'Dellin mukaan kielellisen toiminnan ymmärtäminen ja analysoiminen riippuvat siitä, minkälaisen metaforan kautta toimintaa lähestytään. Tällaisia metaforia hän erottaa kolme: putkimetafora, polkumetafora ja tanssimetafora. Putkimetaforan heikkoutena O'Dell näkee sen, että fonologiset distinktiot eivät aina säily puheketjussa alusta loppuun täydellisinä eikä puhevirta koostu ajallisesti toisiaan seuraavista diskreeteistä yksiköistä. O'Dell ehdottaakin, että putkimetaforaa voisi laajentaa sekä stokastisempaan että dynaamisempaan suuntaan. Polkumetaforassa kieli nähdään polkuverkostona, joka ei ole kenenkään mutta samalla kaikkien tekemä

– käyttäjät vaikuttavat polkuihin, mutta samalla polut ohjaavat kulkijan liikkeitä. Tanssimetaphora on metaforista uusin ja korostaa koordinoitua toimintaa, esimerkkinä O'Dell mainitsee joukkopuhunnan.

Aleksi Mäkilähteen ja Emmi Hynösen artikkeli käsittelee normatiivisuutta ja normin käsitettä kognitiivisessa kieliopissa, peruskielioppiteoriassa ja systeemis-funktionaalisessa kieliopissa. Heidän tavoitteenaan on herättää keskustelua normatiivisuuden asemasta ja määrittämisestä kielitieteessä. Kirjoittajat aloittavat tarkastelemalla normatiivisuutta yleisellä tasolla ja muun muassa toteavat, että tietomme normeista perustuu intuitioon. Tämän jälkeen he siirtyvät tarkastelemaan normatiivisuutta mainituissa malleissa. Kognitiivisessa kieliopissa normin käsitettä vastaa kirjoittajien mukaan konventio ja osittain myös skeema – sen sijaan normatiivisuus ei ole terminä yleisessä käytössä, vaikka kuvaus kulkeekin monesti *languen* tasolla ja nojaa tutkijan omaan intuitioon. Peruskielioppiteoriassa normin käsitettä vastaa sääntö ja osin konventio. Sen esikuvana on luonnontieteellinen viitekehys, mutta kielen normatiivisuutta ei kielletä eikä itse keksittyjen esimerkkien käyttöä vältetä. Kirjoittajat päättelevät, että peruskielioppiteorian mukainen kielitiede ei ole luonnontieteen mukainen empiirinen tieteenala. Systeemis-funktionaalisesta kieliopista kirjoittajat eivät löydä normia vastaavaa käsitettä ja muutenkin normatiivisuuden asema jää siinä epäselväksi.

Käsitteitä-jakson ja samalla koko teoksen päättää Markus Hamunen ja Unni Leinon artikkeli konstruktiokieliopin ja laajemmin kognitiivisen kielentutkimuksen suhteesta analogiaan. Kirjoittajat aloittavat esittelemällä analogiaa ja analogisen ajattelun jokapäiväisyyttä. Kirjoittajien mukaan analogia on perinteisesti ymmärretty horisontaalisena proportiosuhteena (a:b :: c:d), jota he kutsuvat analogian suppeaksi tulkinnaksi. Myös konstruktiokieliopissa analogia esiintyy lähes poikkeuksetta sen suppeassa muodossa, jolloin analogia nähdään konstruktioista erottuvana ilmiönä, joka usein liittyy uudismuodosteiden luomiseen vanhojen ilmausten pohjalta. Analogian abstrakti vertikaalinen taso, jota yhdistettynä horisontaaliseen tasoon kirjoittajat kutsuvat analogian laajaksi tulkinnaksi, on kuitenkin konstruktiokieliopissa mukana kategorisoitumisen ja skematisoitumisen muodossa. Kirjoittajat esittävätkin, että analogia tulisi ymmärtää juuri sen laajassa muodossa, johon konstruktio soveltuivat oivasti. Artikkelissaan kirjoittajat nostavat myös esiin analogian kritiikin, jonka mukaan sen selitysvoima on liian vahva ja rajaamaton. Kirjoittajat kuitenkin toteavat, ettei analogia ole pelkästään selittävä tekijä vaan myös selitettävä.

Käänteitä ja käsitteitä -teoksen kymmenen artikkelia osoittavat teoksen nimen perusteluksi. Ne käsittelevät jo päättyneitä käänteitä, jotka näyttäytyvät ainakin suhteellisen selkeinä, ja meneillään olevia käänteitä, jotka näyttäytyvät epäselvempinä (ks. Kelomäen artikkeli). Jälkimmäiseen liittyy vahvasti käsiteanalyysi ja käsitteiden uudelleenmäärittely, jota Hamunen kutsuu johdantoartikkelissaan käänteiden mikrotasoksi. Oma lukunsa ovat potentiaalisesti tulossa olevat käänteet. Tällaiseksi voitaneen laskea esimerkiksi Jantusen artikkelissaan esiin tuoma uusi ja laajempi viittoman käsite. Tähän uuden ja vanhan tietynlaiseen taisteluun liittyy myös Hamunen ja Leinon näkemys analogiasta yhtenä kielentutkimuksen sivu- tai pääjuonteena, jonka asemaan on vaikutettu tai pyritty vaikuttamaan terminologisella vaihtelulla (s. 338).

Kaksi huomiota itse artikkeleista. Ensin minulle jäi hieman epäselväksi Niemisen artikkelissaan merkitys oliona -näkemystä kohtaan esittämä kritiikki. Nähdäkseni tämä johtuu siitä, että kritiikkiä esitetään eri paikoissa ja keskittyen hieman eri asioihin. Esimerkiksi johdannossa (s. 142) hän kirjoittaa, että käsitys merkityksestä oliona hämärtää merkityksen luonnetta merkkitoiminnan dynaamisena ilmiönä ja johtaa näennäisongelmiin. Sivulla 145 puolestaan

todetaan, että käsitys johtaa hankaliin ongelmiin, joista telementaatioharha on vain yksi, ja viitataan sivuun 156. Sivulla 156 esitelty hankala ongelma on puolestaan merkityksen moninkertainen selittäminen. Tarkastellessaan käsitystä lähemmin luvussa 3, pääkritiikin kohteena näyttää olevan sanan ottaminen semantiikan lähtökohdaksi. Lopputuloksena kritiikistä on vaikea saada kokonaiskuvaa. On aina mahdollista, että kyse on omasta ymmärryksen puutteestani, mutta nähdäkseni Niemisen pointti ei olisi ainakaan heikentynyt, mikäli kritiikki olisi esimerkiksi koottu jossain kohtaa yhteen (esim. sivujen 159–160 tiivistelmässä).

Toiseksi nostan esiin Leinin artikkelin luvun 3.2, jossa hän kritisoi Itkosen (2016) artikkeleissa esittämiä näkemyksiä. Leino kirjoittaa (s. 231):

[Itkonen] lainaa Poulosin (1990, 63) esimerkkiä: ”vaaleanpunaisen olemassaolo ei horjuta punaisen ja valkoisen välistä erontekoa eikä aamuhämärä osoita, että päivä ja yö ovat oikeastaan sama asia”. Tästä ei kuitenkaan seuraa, että punainen ja valkoinen pitäisi erottaa muuten kuin väriskaalan suhteen toisistaan poikkeaviksi käsitteiksi. Jos väriskaala-argumenttia jatkaa, ääripäiksi pitäisi ensinnäkin ottaa aallonpituutensa puolesta maksimaalisen erilaiset värit punainen ja violetti, mikä on vahvasti intuition vastaista, ja toiseksi jokainen ihmissilmän erottama värisävy olisi mahdollista tällä argumentilla erottaa diskreetiksi kategoriaksi. Tältä osin argumentti johtaa älylliseen umpikujaan. – –. Maltillisempi tulkinta on, että Itkosen argumentti rinnastaa diskreetit kategoriat perusväriin.

Itkosen esimerkissä ei kuitenkaan ole kyse väriskaalasta vaan jatkumon luonteesta. Mikäli A ja D asetetaan jatkumolle siten, että A ja D edustavat jatkumon ääripäitä, ovat A ja D selkeästi erilaisia, toisin sanoen niiden välillä on selkeä ero. Jatkumon keskellä sijaitsevat B ja C voivat puolestaan olla enemmän tai vähemmän A:n tai D:n kaltaisia riippuen siitä, missä kohtaa jatkumoa B ja C sijaitsevat. B:n ja C:n välillä on aste-ero: ne eivät ole toisistaan yhtä paljon erilaisia kuin A ja D ovat toisistaan, mutta ne eivät myöskään ole täysin samanlaisia. B:n ja C:n olemassaolo ei vaikuta A:n ja D:n väliseen eroon vaan kyse on siitä, että jatkumon jotakin kohtaa nimitetään B:ksi tai C:ksi. Mikäli nyt halutaan sanoa, että A ja D ovat jatkumolla siten, että A ja D edustavat jatkumon ääripäitä, mutta A:n ja D:n välillä ei ole selkeää eroa, eivät A ja D todellisuudessa ole jatkumolla, sillä jatkumon ääripäät eivät voi olla samanlaisia. Asioiden asettaminen jatkumolle ei poista asioiden välisiä eroja, vaan ääripäiden välillä on selkeä ero, kun taas jatkumon keskellä erot ovat pienempiä ja usein hämäräraja-isiä. Lukija voi halutessaan korvata A:n, B:n, C:n ja D:n eri termeillä, esim. rikas, ylempi keskituloinen, alempi keskituloinen ja köyhä.

Teoksen johdannossa Hamunen toteaa (s. 9), että suomalaisessa kielentutkimuksessa metateoreettista keskustelua käydään melko harvakseltaan eivätkä puheenvuorot saa aikaan vuoropuhelua. Olen samaa mieltä. Metateoreettinen taso näyttäisi olevan kuin ullakko, jossa käydään silloin tällöin etsimässä jotain, mutta muutoin se saa olla rauhassa ja pölyntyä, mikä on ei vain valitettavaa vaan pahimmillaan tieteenalan kehityksen kannalta jopa vahingollista. Kuten Hamunen (s. 9) toteaa, metateoreettiset valinnat ovat tutkimuksessa mukana riippumatta siitä, onko niitä muotoiltu eksplisiittisesti vai ei. Hamunen myös pohtii (s. 10), josko metateoreettiset aiheet nähtäisiin liian suurina tai pyrittäisiin välttämään oman asiantuntemuksen ylittämistä. Näin voi hyvin olla, sillä metateoreettinen taso vaatii usein laaja-alaista tieteen tuntemusta eikä tieteenhistorian tuntemisestakaan haittaakaan olisi (ks. Hamunen 2012).

Käänteitä ja käsitteitä -teos on tervetullut lisä suomalaiseseen metateoreettiseen keskusteluun. Se sisältää 10 mielenkiintoista artikkelia eri aiheista ja samalla esittelee metateoreettisen diskussion monipuolisuutta. Käänteiden ottaminen metateoreettisen tarkastelun näkökulmaksi on myös mielestäni mielenkiintoinen ja onnistunut ratkaisu. Toivottavasti teoksessa esitetyt puheenvuorot eivät jää yksittäisiksi vaan saavat aikaan aitoa vuoropuhelua tulevaisuudessa.

MIKKO LAASANEN
mikko.laasanen@tuni.fi

Lähteet

- DERWING, BRUCE L. 1973: *Transformational grammar as a theory of language acquisition: a study in the empirical, conceptual and methodological foundations of contemporary linguistics*. Cambridge University Press, Cambridge.
- ECKERT, PENELOPE 2012: Three waves of variation study: The emergence of meaning in the study of sociolinguistic variation. *Annual Review of Anthropology* 41, 87–100.
- HAMUNEN, MARKUS 2012: Puraistaan kieltä 6: vetoamus kielentutkijoille. *Puhe ja kieli* 32(2), 53.
- HARRIS, ROY 1990: On redefining linguistics. HAYLEY G. DAVIS ja TALBOT J. TAYLOR (toim.): *Redefining linguistics*, 18–52. Routledge, London.
- ITKONEN, ESA 2002: *Einführung* (=re-enactment) as the basic method of typological linguistics. *Puhe ja kieli* 22(4), 151–162.
- ITKONEN, ESA 2016: An assessment of (mentalist) cognitive semantics. *Public Journal of Semiotics* 7(1), 1–42. <https://doi.org/10.37693/pjos.2016.7.15840>
- MÄÄTTÄ, URHO 1994: *Funktionaalinen selittäminen morfologiassa: metateoriaa ja huomioita suomen ja sen sukukielten tutkimusperinteestä*. Tampereen yliopiston suomen kielen ja yleisen kielitieteen laitos, Tampere.
- PIIPPO, IRINA 2012: *Viewing norms dialogically: an action oriented approach to sociolinguistic metatheory*. University of Helsinki, Helsinki.
- PITT, JOSEPH C. (toim.) 1988: *Theories of explanation*. Oxford University Press, New York.